

A *Bölöni-kódex*ről és egy unitárius énekeskönyvről²

Korábbi kutatások

Úgy fest, hogy az eddig egészen alulkutatott *Bölöni-kódex* keletkezése és szöveganyaga mostanában egyre inkább felhívja magára a figyelmet. 2015-ben két tudós munka is született, amelyek a kódex lejegyzésének körülményeihez szolgálnak hasznos adalékokkal. Fehér János alapos és vaskos monográfiájának egy fejezetében³ mutatott fel új eredményeket a kézírások azonosításában, Hevesi Andrea pedig a kódex szövegváltozatait vizsgálta.⁴ E két dolgot megelőzően a *Bölöni-kódex* nem szerepelt az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterében; mindössze Stoll Béla közli bibliográfiájában a kódex tartalmát,⁵ és ugyanő adja valamivel részletesebb leírását az RMKT XVI/4-es kötetének jegyzeteiben.⁶

Stoll meglátása szerint egy olyan egyedi forrással van dolgunk, amelyet négyen másoltak, és amelynek legkorábbi másolója az azóta 1616-ra keltezett unitárius énekeskönyvből dolgozik.⁷ Emellett szerinte „a kötet jelenlegi állapota

¹ ETLINGER Mihály (1990) a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatásában elsősorban Bogáti Fazakas Miklós költészetével és a korai unitárius gyülekezeti énekeskönyvekkel foglalkozik.

² OSZK Oct. Hung. 642., a tanulmány ellenőrizhetőségéhez: BÖLÖNYI János Zsigmond, *Énekeskönyve*, hozzáférés: 2018.02.17, <http://mek.oszk.hu/16700/16778/html/index.html>.

³ FEHÉR János, *A bölöni unitárius templomvár*, Erdővidéki történelmi adatok 2/1 (Barót – Bölön: A Dobó-Valál Egyesület és a Bölöni Unitárius Egyházközség kiadása, 2015).

⁴ HEVESI Andrea, „Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez”, *Irodalomtörténeti közlemények* 119, 2. sz. (2015): 239–247.

⁵ STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2005). 38–39.

⁶ *Az unitáriusok költészete*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 4. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 534–536.

⁷ RMNY 983. Hevesi Andrea disszertációjában a korábbi datálásokat 1616-ra módosította, mivel az énekeskönyvet részint már az évben vásárolt új betűkészlettel nyomtatták Kolozsváron. Vö. HEVESI Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekesanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*, doktori disszertáció (Szeged: kézirat, 2015), 8–9, hozzáférés: 2018.02.17, <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf>.

csak úgy magyarázható, hogy a legutolsó tulajdonosa egy vagy több szétesett énekeskönyvet újrakötetett és kiegészített.”⁸ Mivel a kódexet szakaszosan, 1615-től 1621-ig másolták, kétféle lapszámozással látták el, emellett a szövegek és a különböző kézírások nem folytatólagosan és nem kronologikusan követik egymást. A kötet ezenfelül az elején, közepén és végén is csonka. Stoll nem foglalkozik a későbbi szövegekkel, csak az énekeskönyvet 1615–16-ban másoló, GK monogramú személy által lejegyzett énekek és a nyomtatott unitárius hagyomány viszonyát vizsgálja, elsősorban tartalmi-szerkezeti összevetés alapján. Megemlíti, hogy a *Bölöni-kódex* szövegvariánsai bizonyos mértékben eltérnek az unitárius szöveg-hagyománytól, e változásokat pedig egyértelműen a másolók számlájára írja.

Hevesi Andrea már másképp látja a szövegváltoztatások lehetséges okait. Feltételezése szerint is az 1616-os unitárius énekeskönyv alapján másol GK, azonban úgy gondolja, hogy a bölöni gyülekezeti úzus vezeti a kezét. Molnár Lehel tanulmányára⁹ hivatkozva úgy véli, hogy a háromszéki unitáriusok és reformátusok szokatlanul szoros együttélése teremthetett olyan sajátos helyzetet, melyben a református nyomtatványokból származó szövegváltozatok több helyen átírhatták a még kialakulóban lévő unitárius szöveg-hagyományt. Hevesi szerint „a kódex és a nyomtatott unitárius hagyomány kapcsolatát úgy magyarázhatjuk, hogy a 17. század elejére egészen bizonyosan kialakult az unitárius énekkorpusz, amit a templomban énekeltek, de – mivel az unitárius énekgyűjtemények a többi protestáns felekezet énekeskönyveihez képest későn jelentek meg nyomtatásban – az egyes gyülekezetekben, különböző lelkipásztorok és tanítók alatt más-más szövegváltozatban voltak ismertek.”¹⁰ Elgondolása izgalmas és több kérdést megmagyarázna, de bizonyosakat nem. Több olyan szöveget tartalmaz a kódex, amelyek csak itt fordulnak elő, láthatóan szervesen kapcsolódva olyan szöveggörpuzszokhoz, amelyeket a nyomtatott unitárius hagyományhoz közelített mind Hevesi, mind Stoll. Kronológiai érvek is gyengítik ezt a megközelítést: milyen módon lehetett köze a *Bölöni-kódex* 1615 decembere és 1616 februárja közt GK által másolt szöveganyagnak az 1616-ban kinyomtatott első unitárius énekeskönyvhöz?

⁸ STOLL, *Az unitáriusok költészete*, 535.

⁹ MOLNÁR B. Lehel, „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt”, *Keresztény Magvető* 118, 3. sz. (2016): 245–275.

¹⁰ HEVESI, „Adalékok...”, 243.

A kódex problematikus felépítése, csonkasága miatt fontosnak tartom részletes bemutatását, a másolók és kézírásaik vizsgálatát, illetve GK szövegcsoportjainak lehetőség szerinti rekonstrukcióját.

Másolók

Stoll meglátása szerint a kódexben négy kézírás különböztethető meg egymástól. A fennmaradt anyag nagy részét GK másolta, ezen felül 1620–21 között egy J. B. Z. monogramú illető és két, önmagát nem azonosító, ismeretlen másoló. Hevesi Andrea és Fehér János egymástól függetlenül vetik fel, hogy J. B. Z. azonos lehet a Joanni Sigmond Bölöniensivel, akit GK a 112v oldalon említett meg mint megbízóját.¹¹ Hevesi sejtí, Fehér pedig meggyőzően attribuíja GK-t is. A bölöni vártemplom falain fedezhető fel Köpeczi György neve, ráadásul ugyanolyan iniciálékat használt ott is, mint a kódexben. Fehér két Köpeczi Györgyöt is azonosít, azonban a kódex másolójának Köpeczi Bocz György deákot tartja. Sőt, az egyik vers (*Bizontalan voltát világ állapotjának...*) szerzőjének is őt gondolja, ez azonban erős érvek hiányában csak feltételezés marad.¹² A másolókra vonatkozó attribúciókat nem vitatva is egyszerűbbnek tartom a továbbiakban is BJZ-vel és KG-vel jelölni a másolókat.

Stoll így látja a kézírások váltakozását:¹³

I. KG 1615–16: 5r-23v, 41r-53v, 57r-72v, 77r-106v, 110r-180v

II. 1617: 32r-32v, 53r-53v

III. 1618–19: 1r-4v, 32v-34v, 73r-76v, 107r-109v

IV. BJZ 1620–21: 24r-31v, 35r-40v, 54r-56v

Megállapításait, mely szerint a kódex négy kéz munkája lenne, valamint hogy több énekeskönyvből álló kolligátumnak kellene tartanunk, a forrás alapos vizsgálata után nem tartom magától értetődőnek, ugyanis felfedezhető több apró hasonlóság az általa különbözönek vélt írásközök között. Ezt a gyanúmat erősítette Fehér János monográfiájának Köpeczi Györggyel foglalkozó fejezete. Ő ugyanis csak két kézírást különböztet meg egymástól, és a II. és III. számút egyaránt a IV. csoport gazdájának, BJZ-nek tulajdonítja. A III. csoport esetében úgy gondo-

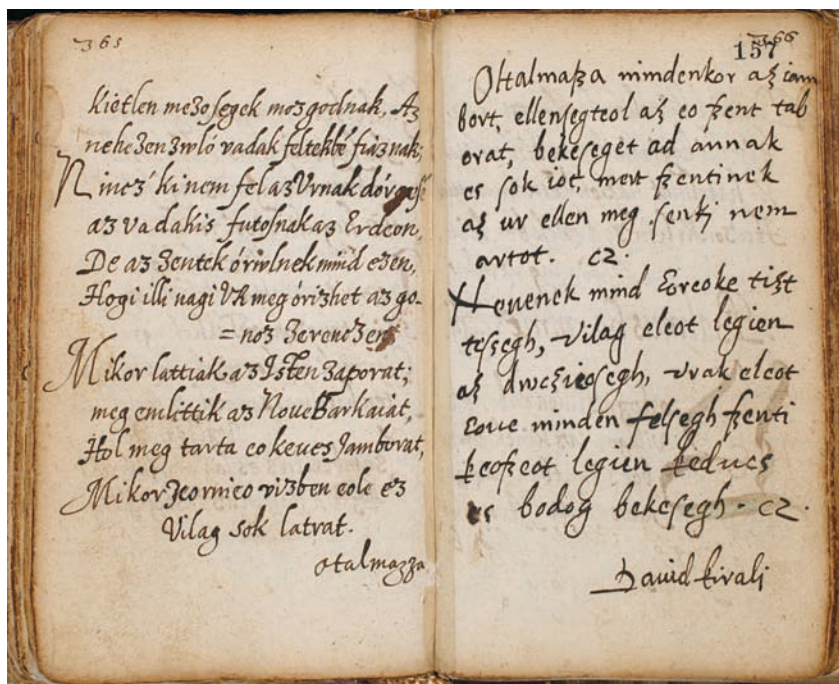
¹¹ Uo., 240. és 312–313.

¹² FEHÉR, „A bölöni...”, 328.

¹³ STOLL Béla, „Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63, 3–4. sz. (1959): 520–523, 520.

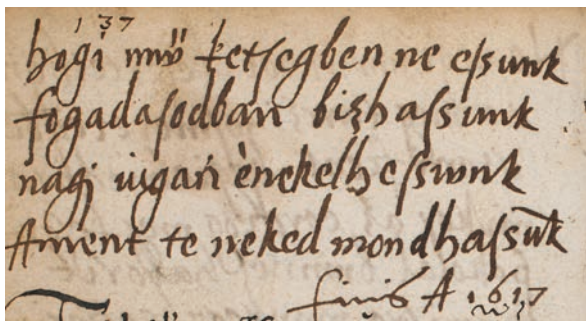
lom, igaza van, és ebben meg is erősített Latzkovits Miklós néhány tudós észrevétele. Fehér egyik érve sok paleográfiai problémára választ adhat, ugyanis szerinte a különböző években használt, láthatóan különböző tinták minősége nagyban befolyásolja az írásképet, és ezt az elgondolást csak erősítik Stoll III. és IV. csoportjának nagyon hasonló és egyedi jelölései. Az eltérő duktus, a szabálytalan kronológiai sorrend és a későbbi szövegek véletlenszerű elhelyezkedése lehetett az oka, hogy nem lehetett könnyen összefésülni az azonos kézírásokat.

A II. csoport azonban felvet olyan kérdéseket, amelyek nem magyarázhatók a tintával. A Stoll szerint idetartozó 53r-53v oldalpáron található írás inkább közelíthető BJZ-hez, valószínűleg a szöveg kuszasága és a rossz íráskép miatt sorolódhatott ide. Emellett a 32r-32v-n kívül is találkozunk még ezzel az írásképpel. Véleményem szerint az 1617-esként számon tartott kézírás így helyezkedik el a kódexben: 32r-32v, 157r, 175r-180v. Külön felhívnam a figyelmet a 157r-ra:

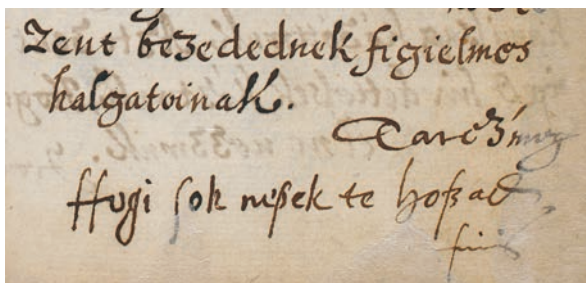
Itt egy ívfüzetben belül váltja egymást a két különbözőnek ítélt kézírás. Baloldalt KG kézírása látható, jobb oldalt a II. csoporthoz sorolt 1617-es írás. A szöveg az oldalhatáron nem csonkul, nem szakad meg és egy ívfüzetben belül helyezkedik el. Emellett a következő, 157v oldalon már újra egyértelműen KG írásával folytatódik a Bogáti-zsoltár. Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy egyazon

kéz munkája mindkét íráskép, mivel nehezen elképzelhető, hogy versszöveg és ívfűzet közben, oldalhatáron szakadna meg a másolás, majd egy üres lap kihagyása után folytatná KG, és ezt a hiátust pótolná a kódex 1617-es másolója. Az összevetéshez a 32v-n található datálás és íráskép:

Azonban nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy az 1617-es másoló jelen van 1616-ban az adott szöveg lejegyzésénél, és átveszi egy oldal erejéig a tollat.

Hogy ezt a kevésbé kézenfekvő magyarázatot elkerülhessem, kerestem olyan helyeket, ahol a két íráskép koherensebb módon vagy legalább egy oldalon belül található. A 93r-n így szerepelnek:

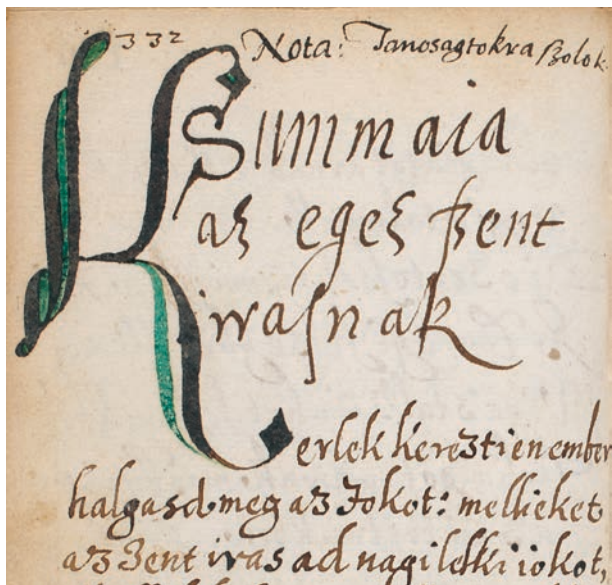

Az *Adjunk hálát mindnyájan...* kezdetű, Huszár Gálnak tulajdonított ének utolsó két versszaka nem szerepel teljes terjedelmében, hanem a két utolsó strófának csak a kezdősorai jelennek meg. Az adott hely értelmezhető úgy is, hogy későbbi kéz biggyesztette a lap aljára a záróstrófa elejét, hogy teljes legyen a vers. De mivel a „Tarts meg” órszó pozícióban szerepel, és a verso már egy új ének címével indít (csonkán hagyva az éneket), KG is javíthatta és zárhatta le a másolt éneket.

Annál is inkább, mert ennek az éneknek az ismeretét nehezen kerülhette el bárki, aki protestáns gyülekezet környékén megfordult; Huszár Gál 1560-as éne-

keskönyvétől kezdve az összes gyülekezeti kiadást megjárta. Ezért is lehetett elég a záróstrófák kezdősorait felírni, mivel ennyi elegendő az énekléshez. KG szokása finis-szel jelezni az énekek végét, és ebben következetesnek mondható. Nem tartom tehát kizárhatónak, hogy KG egészítette ki teljessé a másolatát.

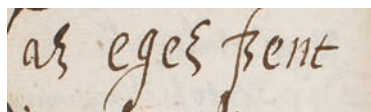
Szerencsére maradt ennél koherensebb találkozása a kétféle írásnak. A 140v-n a következő szerepel:

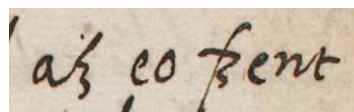
Míg a cím még az 1617-es írással szerepel, a díszes kezdőbetű és az énekszöveg ugyancsak KG már jól ismert vonásaival látható. Ráadásul az iniciálé mérete túlzó és nem értelmezhető, ha nem szerepel mellette a cím; a kettő egy időben kellett, hogy íródjon. Olyannyira egy időben, hogy a nótajelzés már kevésbé fért el tőlük, és a cím elé kényszerült.

Nem tartom tehát valószínűnek azt a variációt, hogy a címet és az iniciálét író KG átadta valakinek a tollat, hogy kanyarítson oda egy címet arra a szép nagy helyre, majd folytatta az ének másolását.

A 1616-ban keletkezett címet összevetve az 1617-es kézírással, azt gondolom, nem kételkedhetünk abban, hogy gazdájuk ugyanaz.

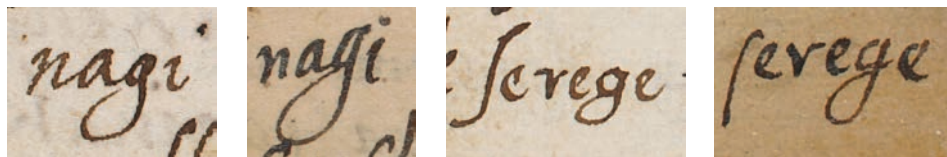

140v

157r

De találunk egyéb hasonlóságokat is, ha KG és az 1617-es dátummal ellátott kézírását egymás mellé helyezzük:

A példák és a két kézírás felvetette filológiai problémák tükrében azt gondolom, hogy más magyarázat valószínűleg a probléma feloldására, mint hogy KG kézírása mindkettő, csak másfajta duktust használ,¹⁴ amelyet a 32r-32v-n és a 175r-180v-n is láthatunk. Ezek az oldalcsoportok tematikusan is kapcsolhatók KG szövegkorpuszához, mivel találkozhatunk olyan énekkel, amelyet láthatóan unitárius gyülekezeti használatra szántak, ám kimaradnak az 1616-tól ismert hagyományból. De olyannal is, amelyet kizárólag unitárius nyomtatványból ismerünk. A 157r alapján is elgondolkodtató, hogy a másfajta duktus másfajta ortográfiát is eredményezhet, de a *Bölöni-kódex* forrásának híján nem lehetünk ebben biztosak. A 17. század elején a kialakulófélben lévő szabályrendszerek híján a másolói munka jellegéből adódóan alkalmazza forrása és saját helyesírási megoldásait, nem gondolom, hogy erős állítások tehetők erre alapozva. Annál is inkább, mivel KG korpuszában máskor is találkozhatunk olyan egyértelmű következetlenséggel, mint a 156v-157r oldalpáron, hogy az őrsző és a következő oldal strófakezdő szava más betűkkel van leírva (pl. 8v-9r: Ninchen/Ninczen, 15v-16r: Cziak egÿ/Chiak egi). Fehér János tintahasználatra épülő érve mindenestre elgondolkodtató, azonban KG esetében adekvátabb.

A 175r-180v szintén KG rendezetlenebb írásképét tartalmazza, amely oldalakat a szakirodalom eddig figyelmen kívül hagyott, de végtére is helyesen sorolt KG alá.

Ezek fényében a két kézírás elhelyezkedése a kódexben:¹⁵

KG (1615–1617): 5r-23v, 32r-32v, 41r-52v, 57r-72v, 81r-106v, 110r-180v

BJZ (1618–1621): 1r-4v, 24r-31v, 32v-40v, 53r-56v, 73r-80v, 107r-109v

¹⁴ Vö. MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolójának identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricum* 33, új folyam 2 (2017). Megjelenés előtt.

¹⁵ Különböző szakaszok több esetben megszakadnak vagy csonkulnak, a jelzett csoportok csak a kézírások változásait mutatják.

KG saját bevallása szerint BJZ-nek másolja az énekeket. Ez abból is látszik, hogy nagy számmal találhatunk olyan helyeket, ahol BJZ javítja KG korábbi szövegét, emellett a későbbi betoldások sem követik a KG által másolt törzsanyag szerkezetét; kronologikusan és tematikusan is átstrukturálja. Stoll korábbi feltételezése, hogy akár több énekeskönyvből is köthették össze a *Bölöni-kódexet*, okafogyottá válik, mivel csak a megbízott másoló munkáját egészíti ki, javítja és szerkeszti a tulajdonosa. Ehhez azonban szükséges rekonstruálni a KG-féle törzsanyagot és BJZ betoldásait is.

Hordozó

Az alábbi táblázat a kötet szerkezeti problémáit szemlélteti. Szürkével jelöltem BJZ szövegblokkjait, KG-ét fehérrel. Feltüntettem mindkét típusú oldalszámozást, és dupla vonallal jelöltem azokat a helyeket, ahol a kódex valamilyen formában megszakad (kronológia, töredékesség, kézírások váltása). Félkövérrel szedtem a különböző szerkezeti egységek címeit. Szakaszhatókat csak olyan indokolt esetekben jeleztem, ahol bármilyen adat (oldalszám, őrszó, csonka szöveg) erre utal.

incipit	oldal- szám	régi oldal- szám	másolás ideje
Nem nekünk Uram (töredék)	1r	53	
Kérlek téged ó emberi állat	1v	54	
Ó Úristen tekints reánk	3v	58	
Térj meg ember az te bűneidből (töredék)	5r	81	1616. február 23.
Kegyelmes Úristen tekénts mireánk	5v	82	
Emlékezzél Úristen híveidről	6v	84	
Mostan Úristen hozzád kiáltunk	7v	86	
Erős várunk nekünk az Isten	8v	89	
Dicsérd az Istent mostan ó én lelkem	9v	91	
Ó Istennek népei (töredék)	11r	96	
Hallgass meg minket	11v	97	
Hálákat adjunk Istennek fejünként	12v	99	
Könyörgünk teneked kegyes Isten	13r	100	
Óhajtását és siralmát	14r	102	
Ó te keresztyén ember serkenj fel álmodból	15r	104	
Neked mennyei szent atyánk könyörgünk	16v	107	
Egy lélekkel mostan áldott hívek (töredék)	17r	108	
(töredék)	18r	112	
Könyörögven neked hatalmas Úristen	18r	112	
Ébrejél fel világ bűneidből	19v	115	
Felséges Isten mennek földnek ura és embereknek	21r	118	
Uramisten ki ígértél ótalmat	22v	121	

Számkivetésre Dávid megyen vala	24r		
Hallgass meg mostan felséges Isten mennek és földnek	25v		
Mennek és földnek nemes teremtője	27r		
Mennybéli Isten kegyelmes szent atyánk	28r		
Nagy hálát adjunk az Atyaistennek	29r		1621.
Nagy Urunk, ne hagyj minket	30r		
Mi atyánk ki vagy mennyekben	31v	136	1617.
Adjunk hálát az nagy Úristennek	32v	137	1618.
Kegyelmes Atyaisten könyörgünk szívünkben	33v	139	
Vedd eszedbe te keresztyén az Krisztus mondását	34r	140	
Rettenetes ez világnak mostan minden	35r		
Az istenes az jámbor bízhatik	39r		1620.
Tudjuk Uramisten	41r	144	
Az mi életünknek közepette	41v	145	
Ember emlékezzél az szomorú halálról	42r	146	
Megszabadultam már én az testi haláltól	43r	148	
Emlékezzünk mi keresztyén népek	43v	149	
Emlékezzél meg emberi állat	45r	152	1615.
Ember emlékezzél utolsó napodról I. (töredék)	48v	159	
Ember emlékezzél utolsó napodról II. (töredék)	49r	162	1615. december 22.
Ó te meghaladó emberi nemzetség	50r	164	
Halandó emberek kik most jelen vadatok	52r	168	
Dicsírlék tégedet én édes Istenem	53r	170	
Majd szép dolgot mondok	54r		
Adj békességet Úristen	56v		
Emlékezzél élő ember	57r	171	
Az Istennek jó voltáról	58v	174	
Jer temessük el az testet	60v	178	1616. január 2.
Hagyjátok el hű keresztyének	62r	181	
Adj üdvösséges kimúlást Úristen	63r	183	1616. január 3.
Az örök élet mi legyen	65r	187	1616. január 4.
Halgassátok ezt keresztyének	66r	189	
Mely családság ez világ	67r	191	1616. január 5.
Bizontalan voltát világ állapotjának	70r	197	1616. január 6.
Mit bízik ez világ	73r	202	
Szükség keresztyének mindenek élteben	74v	203	1619.
Jer mi kérjük az mű Atyánkot	77r	203	
Szent Dávid próféta éneklőkönyvének	78r	205	
Dávid prófétának imádkozásáról	79v	208	
Követi vala népnek sokasága	80v	210	
Az pünkösdsnek jeles napja		212	
Invocaciones ante sacrosanctas conciones canendae	81r	213	
Könyörögjünk Istennek, mi szent atyánknak	82r	215	
Világosságoknak szent atyja	83v	218	
Hallgass meg minket nagy Úristen	84v	220	
Járuljunk mi az mi kegyes	86r	223	
Alázatos szíbeli fohászodással	87v	226	
Jövel szentáldott Isten	89r	229	
Cantiones ante concionem canendae	90r	231	
Légy irgalmas Úristen minekünk	90r	231	

Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek (töredék)	91v	234	
Mi kegyes Atyánk kit vallunk hütünkben	93v	238	
Hálaadásunkban rólad emlékezünk	95v	242	
Dicséretet mondjunk az nagy Úristennek	97r	246	1616.
Onszol minket Dávid próféta	99r	249	
Segétségül híjuk az mennybeli Istent	100v	252	
Tekénts reánk Úristen	103r	257	
Isteni dicséreték	105r	261	
Bocsásd meg Úristen	105r	261	
Uramisten miért bocsátál reám (töredék)	106v	264	
Pünkösöd napja betelvén	107r	265	
Jövel örök Atyaisten mindeneknek teremtője	108v	267	1619.
Az pünkösödnek jeles napján (töredék)	109v	269	
Háborúsága Dávid királynak	110r	271	1616. január 25.
Szent Dávid király bűnei ellen	113r	277	
Drága dolog az Úristent dicsérni	117r	285	
Jóllehet nagy sokat szoltunk	120v	292	
Felséges Isten hozzád kiáltunk	122r	295	
Ó én két szemeim tő az Úrra nézzetek	123v	298	
Nagy bánatában Dávid mikoron vala	125v	302	
Ilyen fogadást tőn az szent Dávid	128v	308	
Mely hatalmas az mi urunk az Isten	130v	312	
Az ki az Istent megismerheti	132v	316	
Tekénts reánk immár nagy Úristen az mennyekből	137v	326	
Az szentírásbeli jókról	140r	331	
Kérlek keresztyén ember hallgasd meg	140v	332	
Ó Izrael szerető népem	143r	337	
Hogy Jeruzsálemnek drága templomát	146v	344	
Hogy panaszkodik az hatalmas Isten	149v	350	
Egész Izraelt Dávid felgyűjté	154v	361	
Boldog az ilyen ember ez világon	157v	367	
Boldog az ilyen ember ő lelkében	160r	372	
Boldog az olyan ember az Istenben	163v	379	
Szükség megtudnunk üdvösségnek	165r	382	
Hálát adunk neked mindenható irtalmas Úristen	168r	388	
Az ki veti segedelmét (töredék)	173v	399	
Téged, Uram... (töredék)	175r	406	
Jövel örök Atyaisten lelkünk vigassága (töredék)	180r	416	

Szembetűnő, hogy a BJK által másolt szövegcsoportok egy részének nincs régi oldalszámazása (24r-31v, 35r-40v, 54r-56v), ezeket 1620 és 1621 között másolta. Ráadásul találni olyanokat is, amelyeknek később beékelt, más tintával írt, rontott oldalszámazása van; e blokkok (73r-76v, 107r-109v) egyaránt 1619-es dátummal vannak ellátva (ezek régi oldalszámait balra zártam). BJK azon csoportjai, ahol a régi oldalszámazás folyamatosan halad és nem tekinthető későbbi pótlásnak (1r-4v, 32v-34v, 77r-80v), nagy valószínűséggel a másoló által legkorábban másolt szövegek, amelyek KG másolatait egészítették ki koherensebb

módon, mint a későbbi betoldások. Ezért szerepelhet az egyik ilyen blokkban az 1618-as dátum. Úgy gondolom, BJZ több lépcsőben szerkesztette énekeskönyvét, mire az végleges formáját elnyerhette.

KG szakaszai oldalszám szerint ugyan követik egymást, de sem kronologikusan, sem tematikusan nem illeszkednek egymáshoz. Nagy valószínűséggel 1618 körül BJZ állítja sorba, a kódex szakaszait oldalszámozva. A régi számozás így nem lehet segítségünkre az eredeti KG-féle sorrend megállapításában, de csonkulás miatti hiány mértéke megállapítható belőle.

A szakirodalom egyetért abban, hogy a *Bölöni-kódex*, bármennyire eltér forrásától, egy nyomtatott unitárius énekeskönyvet másol. Ahhoz, hogy forrását biztosan be tudjuk azonosítani, a KG által másolt anyag eredeti szerkezetét is rekonstruálni kell. A későbbi betoldások, csonkulások és az átstrukturálás miatt a kódex kötését is figyelembe kell venni.

A *Bölöni-kódex* ívfüzetei 1, 2, 3 vagy 4 félbehajtott lapból állnak. Az ívfüzetek határait és terjedelmét ráolvasva a régi oldalszámozásra megállapítható a csonkulás mértéke és mikéntje. Az új oldalszámozás szerint így helyezkednek el az ívfüzetek a kódexben:¹⁶

-----		3 db 4 lapos vagy 4 db 3 lapos ívfüzet
1r-4v	2, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső 2 elveszett)	
-----		4 lapos ívfüzet
5r-10v	3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső lap elveszett: eleje, vége csonka)	
11r-17v	3,5, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)	
18r-23v	3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a hátsó 2 levél elveszett: vége csonka)	

24r-25v	1 lapos ívfüzet	
26r-31v	3 lapos ívfüzet	
-----		2 lapos ívfüzet
32r-34v	1,5, eredetileg 2 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)	

35r-40v	3 lapos ívfüzet	

41r-48v	4 lapos ívfüzet	
49v-54v	3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső lap elveszett: eleje csonka)	
55r-56v	1 lapos ívfüzet	

¹⁶ Szaggatott vonallal jelöltem a kézírások határait és a csonkulásokat (ezek vélhető mértékével együtt), behúzással a régi oldalszámozás utáni betoldásokat, szürkével BJZ kézírását. Csak abban az esetben jelöltem csonkulást vagy határt, ha a kéziratban jele van (őrszók, hiányzó strófák, betoldások).

57r-64v 4 lapos ívfüzet

65r-72v 4 lapos ívfüzet

73r-76v 2 lapos ívfüzet

77r-80v 2,5, eredetileg 3 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)

81r-88v 4 lapos ívfüzet

89r-96v 4 lapos ívfüzet

97r-104v 4 lapos ívfüzet

105r-112v 4 lapos ívfüzet:

264

105-106

„107” kitépve

„108-109” (belső ív) 1 lap kitépve, helyette 2 új lap (a hátsó levél elveszett: vége csonka)

110 (107 másik fele)

111-112

113r-120v 4 lapos ívfüzet

121r-128v 4 lapos ívfüzet

129r-136v 4 lapos ívfüzet

137r-144v 4 lapos ívfüzet

145r-152v 4 lapos ívfüzet

153r-159v 3 lapos ívfüzet + 1 levél az ív közepén (156)

160r-167v 4 lapos ívfüzet

168r-174v 3,5, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a hátsó levél elveszett: vége csonka)

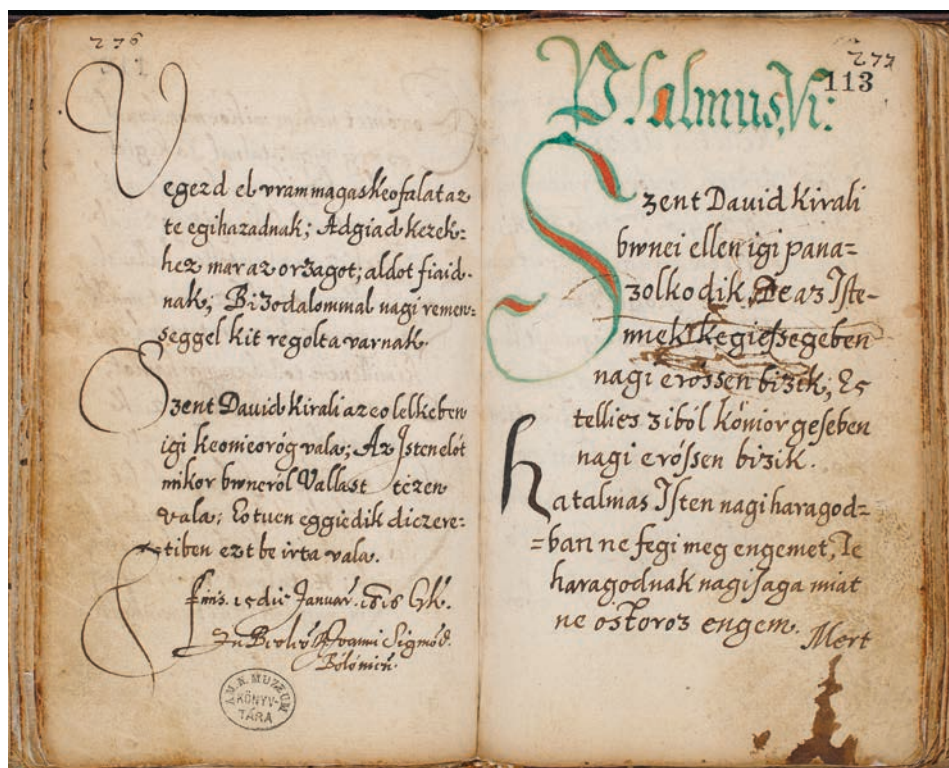
175r-180v 3, eredetileg 4 lapos ívfüzet (a külső lap elveszett: eleje, vége csonka)

Ahogy látszik, a különböző kézírások általában különböző ívfüzeteken helyezkednek el. Olyan esetekben találkozunk kivételekkel, ahol a korábbi, KG-féle füzetek nem teltek meg (32r-34v, 54r-56v, 105r-112v), és BJZ kihasználja a rendelkezésre álló helyet.¹⁷

Bizonyos csonkulásokat csak úgy tudunk magyarázni, hogy az ívfüzetek külső lapjai elvesztek, emellett az épen maradt ívfüzetek egy részénél egyértelműen elhasználtabb, piszkosabb, karcosabb vagy kopottabb a külső lap. Épp ezért a kódex restaurálásakor legtöbbször ezeket a külső lapokat erősítették meg pausszal két oldalról. Az alábbi oldalpár két ívfüzet találkozása, szembevetendő az

¹⁷ Jól példázza ezt a 32v, ahol egy év elteltével folytatja KG ívfüzetét, vagy az 56v, ahol a maradék fél oldalnyi helyre BJZ lejegyez egy rövid könyörgést, amely az egyetlen nem verses mű a kódexben.

állapotbeli különbségük, amely nem magyarázható akkor, ha mindig is egymás mellett voltak.¹⁸

Ezek a körülmények, és hogy egész ívfüzetek hiányoznak, kérdéseket vehetnek fel a kódex keletkezését illetően.

Véleményem szerint a Bölöni-kódex bekötetéséig lefüzetlen ívfüzetekből állt. Ha a másoló nem egyből bekötött könyvbe kezdi munkáját, logikusnak tűnik, hogy maga hajtogat ívfüzeteket, amelyeket csak később fűznek le és kötnek be. Az sem kizárt, hogy ezeket a különálló füzeteket a bekötetésig használták, ezzel is magyarázhatók a külső lapok csonkulásai és viseltességei. A kódex nyolcadrét méretű, de csak kétrét hajtott kisebb lapokból áll. A lapok minősége is változó a másolás idejétől függően, sőt, eredeti méreteik sem voltak azonosak. Találni a kódexben látványosan kisebb lapokat is, és KG ívfüzetek esetében szembevető, hogy a lap közepére ír, minél nagyobb margót hagyva, hogy a lapok mé-

¹⁸ A 113v tintafoltjai és karcai teljesen esetlegesek, nem egy későbbi buzgó szerkesztővel van dolgunk.

retre vágásakor ne sérüljön a szöveg. Így is találkozunk persze olyan oldalakkal, amelyek szélét a kódex bekötésekor levágták, eltüntetve a strófafezdő betűk széleit vagy a régi oldalszámot.

A régi oldalszámok levágása azt is mutatja, hogy az ívfüzetek előbb voltak beszámozva, mint bekötve. A későbbi, 107r-109v-n lévő rontott oldalszámú betoldás 1619-ből egy, a KG ívfüzetéből hiányzó énekcsoport helyére kerül, annak oldalszámozását próbálja követni. Ez arra enged következtetni, hogy 1619-ben még nem volt bekötve az énekeskönyv, hiába a lapszámozás, sőt 1616 óta csonkult is, és a hiányt a tulajdonos BJJ megpróbálta feltölteni. Az 1620–21-es évek betoldásai már oldalszámot sem kapnak, külön ívfüzeteken kerülnek bele a kódexbe.

Azt, hogy az ívfüzetek nem voltak lefűzve, nemcsak a csonkulások, hanem a bővítések is igazolják. A 105r-112v-szakasz közepén módosul a régi oldalszámozás, mivel a középső levél hiányzik, amelynek helyére BJJ két lapot illesztett. Több esetben találkozunk azzal a jelenséggel is, hogy az ívfüzetek végén datálás és/vagy szignó van. KG esetében a datálás jelölhetett egyfajta sorrendet, amíg nem kaptak oldalszámot, de BJJ is többször így zárja le ívfüzetait. Tendenciáról azonban nem beszélhetünk, mivel kilenc ívfüzet vége csonkult, így nincs adatunk.

KG ráadásul következetesen 4 lapos ívfüzetekre írt, kivéve a 153r-159v-t, ahol az ívfüzet közepére illeszt egy levelet. A kódex csonkasága miatt nehéz megállapításokat tenni BJJ másolói-szerkesztői attitűdjéről, azonban az anyag alapján elmondható, hogy következetességben alulmarad KG-vel szemben, keveset másol hosszú idő alatt. Ívfüzeteinek terjedelme ingadozó, általában a másolt szöveg terjedelme határozza meg, de a szövegek utáni üres lapok is motiválják a másolást.

BJJ szerkesztői munkájában nehézkes bármiféle rendszert feltételezni. KG ívfüzeteinek kronologikus (és forrásának szerkezetét követő) eredeti sorrendjével nem igazán foglalkozik, saját füzetait ezek között tetszőlegesen helyezi el. Találkozunk azonban olyan jelenséggel is a 31v-n, hogy BJJ 1621-ben pótolja a KG által 1617-ben másolt Miatyánk-ének első hat versszakát, mivel nagy valószínűség szerint az éneke korábbi ívfüzetben helyezkedett el.¹⁹

¹⁹ A megállapítás alapja a régi oldalszámozás, de elképzelhető az is, hogy még számozás előtt vészett el az adott ívfüzet külső lapja. De csak elvétve találni hasonló példákat, ahol egy adott szöveg ívfüzeteken átívelne, a másolók igyekeztek összehangolni az ívek és a szövegek terjedelmét.

A *Bölöni-kódex* egészen különös szerkezete a fenti adatok alapján a következőképpen alakulhatott:

1. 1615–17: KG ívfüzetekre másol
2. 1618: BJZ saját ívfüzeteivel kiegészítve kötésre előkészíti, oldalait beszámozza
3. a lefűzetlen ívfüzetek csonkulnak
4. 1619: BJZ saját másolataival kiegészít csonka helyeket, igazodik a korábbi oldalszámozáshoz, de hibákat ejt
5. 1620–21: BJZ oldalszámozás nélkül told be ívfüzeteket, egy csonkult szöveget kiegészít, majd bekötteti az ívfüzeteket
6. A kódex elején és végén csonkul

A csonkulás mértéke nehezen megállapítható, mivel teljes ívfüzetek is elveszhetnek lekötésük és számozásuk előtt, emellett a kódex végéről hiányzó rész terjedelmét sem lehet megtippelni. Bizonyos ívfüzetek és oldalak hiánya viszont kimutatható a régi oldalszámozás és a csonka szövegek miatt. Eszerint összesen 112 oldalnyi szöveg biztosan hiányzik a kódexből, és ebből 72 oldal tartalmáról pedig elképzelésünk sem lehet.

Forrás

Tanulmányomban terjedelmi okokból csak a KG által másolt gyülekezeti énekek forrását tárgyalom. Bevezetőmben említettem, hogy a szakirodalom KG egyik forrásának az 1616-os unitárius gyülekezeti énekeskönyvet feltételezi, bár szerkezetük más, variánsai kissé eltérnek a szöveghagyománytól. KG 1616 januárjában kezdte a gyülekezeti énekek másolását, ez pedig valószínűleg korai időpont ahhoz, hogy Bölönben már másolandó példány is lett volna a nyomtatványból.

Arra, hogy KG közvetett vagy közvetlen forrása nyomtatvány lehetett, több okból következtethetünk. Két helyen is találkozunk fejléccel a kéziratban: 18r-23v (ISTENI DICZIERETEK) és 46v-52v (HALAT ENEKEK)²⁰. A ritkás, következtelen fejléchasználat abból eredhet, hogy KG különálló ívfüzetekre másolt. De KG csak úgy másolhatott fejléct, ha forrásának is volt, így az egy nyomtatvány vagy egy nyomtatvány másolata lehetett. Az *Isteni dicséret*-cím és a

²⁰ Az 52v-n található fejléc esetében egy oldalon helyezkedik el a cím mindkét szava, míg korábban külön oldalon szerepeltek. Az írásokat megvizsgálva lett egyértelmű, hogy az ENEKEK-szót BJZ később toldotta be, ahogy a vers következő oldalán elhelyezkedő két versszaka is az ő kézírásával folytatódik.

gyülekezeti énekanyag egyértelműen az unitárius hagyományba ágyazza a forrást, de tartalmaz több olyan ének, amelyet csak ebből a forrásból ismerünk, és olyanokat is, amelyek más forrásokban szerepelnek, de nincsenek benne az általunk ismert unitárius nyomtatványokban.

KG énekcsoportjainak és szövegeinek címei is egészen egyediek. Egy nyomtatványban vagy kéziratban sem találkozunk hasonló címadásokkal. A *Légy irgalmas Úristen...* kezdetű ének a *Ludovici episcopi* címet kapja. A vers eredeti akrosztichonja (LUDOVICUS) egyedül az unitárius forrásokban nem romlik, a negyedik strófa kezdőszava a 16. századi énekeskönyvekben mindenhol „Undokságát”, az unitáriusoknál használatos „Ondokságát” helyett. KG a helyes változatot hozza, sőt forrása a vers szerzőjét püspökként emlegeti, amivel máshol nem találkozunk. A *Tekénts reánk Úristen...* kezdetű ének címe *Bölöni-kódex*ben: *In generali synodo Enyedien. decantata olim*. KG címei nemcsak egyediek a többi szövegváltozattal szemben, de másolói változtatásokkal is nehezen magyarázhatók. Nem gondolom valószínűnek, hogy KG a kor másolói-címadói gyakorlatát (*Más ez, Alia, Szép ez* stb.) felülírná és kiegészítené az énekkel kapcsolatos tudásával. Azt viszont sokkal inkább, hogy forrásában ilyen formában szerepelhettek az énekek címei.

A *Bölöni-kódex* különböző énekcsoportjainak címei szintén nem találhatók meg a jelenleg ismert énekeskönyvekben. Annak ellenére sem, hogy az énekcsoportok szerkezete és összetétele az unitárius énekeskönyvek blokkjaira emlékeztet.

A *Bölöni-kódex* szövegváltozatainak „forrástalanságát” Varjas a másolói változtatásokban, Hevesi pedig a bölöni gyülekezeti úzus szövegformáló hatásában látja. KG azonban saját bevallása szerint megrendelésre másol, kevés oka lenne forrásán másítani, hacsak munkaadójának ez nem kifejezett kérése. Ám BJZ több helyen javít KG szövegén, mivel vagy nem elégedett az adott szöveg hely krisztológiájával vagy más változatban ismeri az adott ének. BJZ van, ahol az 1616-os unitárius nyomtatvány változata felől javít, de a nonadorantista szempontból kifogásolható részeket is kihúzza vagy átírja. A következő strófa például áthúzza szerepel a 10v-n:

„Uralkodol te azért, Uramisten,
Te szent fiaddal örökké mennyekben,
Krisztus Jézussal magasságban,
Dicsérünk téged dicsőségben.”

A strófa az unitárius énekeskönyvekből rendre kimarad, KG mégis lemásolja. Az érv, hogy KG kezét a bölöni úzus vezetné, nehezebben védhető, ha BJZ krisztológiai változtatásait figyelembe vesszük. Inkább valószínű az, hogy egy korábbi unitárius változat lett krisztológiája okán elavult 1616-ra,²¹ amelyet a használója, BJZ később átalakított, hol az új énekeskönyv változata felől, hol a saját kifogásai mentén. Így inkább BJZ javításain érhető tetten az úzus, mintsem KG eredeti változatain.

A pogányok elvesztését hangoztató szöveghelyeket puhábbra cseréli:

5v

„~~De kérünk, ronc~~ meg az pogánokat, fordíts reájok az te haragodat
De kérünk ne nézzed sokságát annak, hadd láthassuk [...] oltalmadnak...”

12v

„~~ve~~rd téríts meg mi ellenségünket...”

A félreérthető szöveghelyeket javítja:

60v

„Adja nekünk isten, ő szent lelkét, halálunk után országát, láthassuk mü is nagy boldogságát...”

BJZ legtöbbször a doxológiákon módosít, azokon a pontokon, ahol krisztológiájától eltérő szövegbe ütközik. Fontosnak tartja Krisztus szerepét árnyalni, vagy a neki járó adorációt vonja kétségbe (saját használatra másoltatott) énekeskönyvében:

45r

„Dicsértessék az Atyaúrsten szent fiaddal, Krisztussal egyetemben, ki vigasztal minket szent lelkével

Krisztus által örökké mennyekben vigasztalsz minket szent lelkeddel...”

64v

„Dicsértessél, Atyaisten, te szent fiaddal mennyekben Krisztus által mindenekben, ki vigasztalsz minket lelkünkbe szent lelkeddel...”

89v

„Hogy téged, Atyaisten az te áldott fiaddal Krisztus által mindenben dicsérhessünk mindnyájan...”

²¹ Hogy a krisztológiája meghaladott lett volna 1616-ra, azt, ha nem is alátámasztja, de nem is zárja ki a tény, hogy az unitáriusok 1616-ban kiadnak egy erősen megszerkesztett gyülekezeti énekeskönyvet.

KG másolásában forrásának megállapítása nélkül is találunk hibákat. Balassi *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű énekének negyedik strófája így néz ki:

„Akarna gyakorta ismét hozzád megtérni,
De bűnei miatt nem mer elődben menni,
Tőled elijedett, reád nézni sem mér, akar esni kétségben.”

A rímtelen, utolsó sorvéget a 2. strófából ismétli KG, melyet később BJZ javít. A második strófából kölcsönzött „akar esni kétségben” pedig egy egyszerű mechanikus rontás, amely akkor fordul elő, ha a másoló inkább hagyatkozik forrására, mint az általa ismert és használt verzióra. Mivel több hasonló mechanikus hibával is találkozunk a kódexben, nem tűnik meggyőzőnek a helyi szöveg-hagyomány markáns behatása.

A *Bölöni-kódex* gyülekezeti énekeinek összevetését a 16. századi énekhagyománnyal²² ugyan elvégeztem, de a terjedelmi feltételek miatt a teljes énekszövegek szinoptikus kivonata helyet illusztris szöveghelyek változatait teszem egymás mellé a későbbiekben. A szövegtörzsek tartalmi adatai önmagukban is beszédesek.²³

összes ének:	60
csak unitárius énekeskönyvekből ismert énekek:	15
unitárius énekeskönyvekben is szereplő, de más nyomtatványokban is megtalálható énekek:	34
csak a <i>Bölöni-kódex</i> ből ismert énekek:	6
unitárius énekeskönyvekben nem szereplő, de más nyomtatványokban is megtalálható énekek:	5

Az énekek, amelyek kizárólag a *Bölöni-kódex*ben maradtak ránk, nemcsak forrásuk miatt kerültek be az RMKT XVII/4-be, hanem azért is, mert a szövegek

²² Az összevetéshez használt kiadások: RMNY 160 (1560–1561, Óvár, Kassa, Debrecen), RMNY 222 (1566, Várad), RMNY 276 (1570, Debrecen), RMNY 353 (1574, Komjáti), RMNY 429 (1579, Debrecen), RMNY 513 (1582, Detrekő), RMNY 640 (1590, Debrecen), RMNY 713 (1593, Bártfa), RMNY 886 (1602, Debrecen), RMNY 983 (1602–1615, Kolozsvár), RMNY 1541 (1632, Kolozsvár).

²³ Az adatok a KG által másolt gyülekezeti énekcsoportra vonatkoznak. Az unitárius hagyományba soroltam azokat az énekeket is, amelyek *egyértelműen* más szövegváltozatot hoznak, mint a többi protestáns kiadás (dogmatikai vagy szövegvizsgálati szempontok alapján).

unitárius gyülekezeti énekek. Nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy ezek az énekek ne lettek volna részei KG forrásának. Mint ahogy azt is, hogy az unitárius forrásokból kimaradt gyülekezeti énekek más nyomtatott hagyományból származtak volna a *Bölöni-kódex*be. Sokkal inkább valószínű, a rendelkezésünkre álló unitárius énekeskönyvek alapos szerkesztői munkáját ismerve, hogy ezek az énekek már nem kerülhettek bele az 1616-os nyomtatványba, de egy korábbi unitárius énekeskönyv részei lehettek. Az adott énekek szervesen kapcsolódnak a *Bölöni-kódex* szöveganyagához (a könyörgések közt foglalnak helyet, ráadásul nem egy blokkban), nem indokolt azt feltételezni, hogy KG több forrásból kompilálta volna gyülekezeti énekeit.

Hogy egy unitárius énekeskönyv vagy annak lenyomata lehetett KG forrása, az is világosan mutatja, hogy más felekezetektől kölcsönzött szövegeit is az unitárius hitelvek alakítják, ha nem is olyan radikálisan, mint az 1616-os énekeskönyvéit. Az énekek krisztológiája próbára tenné egy rendes nonadorantista túrészükszöbét, de a problémásabb átvett szöveg helyek itt is javítva vannak. Például Batizi András *Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünk vigaszása...* incipitű éneke KG változatában így kezdődik: „Jövel, örök Atyaisten, lelkünk vigaszása”. Az ének unitárius használatban is volt, az 1632-es *Isteni dicsíret*ekben biztosan szerepelt „Jövel örök Atyaisten, mindeneknek teremője” kezdettel. KG forrása is eltávolítja az énekből a Szentleket, mint Isten lelkén kívüli isteni tényezőt, de variánsa még egy korábbi szerkesztési állapotot tükröz. A kódexen belül is megtalálható a későbbi variáns, BJJ másolatában, 1619-es datálással.

A kódexben szereplő *Jövel, szentáldott Isten...* kezdetű invokáció pedig a Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított *Jövel, Szentlélekisten...* kezdetű pünkösdi énekének „szentlélektelenített” változata. A fennmaradt unitárius énekeskönyvekben nem szerepel, szövegváltozata mégis egy unitárius szerkesztő keze nyomát viseli:

Bölöni-kódex, 89r	RMNY 886/1, 105v
Jövel, szentáldott Isten ,	Jövel Szentlélekisten ,
Tarts meg minket hütünkben ,	Tarts meg minket igídben ,
Ne legyünk sötétségben,	Ne legyünk sötétségben,
Maradjunk az igaz hitben .	Maradjunk igaz hitben.
Szenteld meg szűveinket ,	Szenteld meg szíveinket ,
Világosíts meg minket ,	Világosíts elménket ,
Hogy érthessük igédet ,	Hogy érthessük igídet ,
Mint mi édes mesterünköt .	Mint mi édes mesterünket .

Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igédde l taníts meg minket, Mindenben segíts meg minket.	Adj isteni félelmet, És bizonyos értelmet, Igédde l taníts minket, Gerjessz fel mi szívünket.
	Vigasztald meg elménket, Mindenben segíts minket, Öregbítsed hitünket, Távoztassad bűnünket.
Hogy téged, Atyaisten, Az te áldott fiaddal, Krisztus által mindenben, Dicsérhessünk mindnyájan, Itt és az te országodban.	Hogy téged az Atyával, És az ő szent fiával, Dicsérhessünk mindnyájan, Az fényes mennyországban.

A kódexet 1616 után használó BJZ is kifogásolja a doxológiát, holott az már láthatólag átesett egy unitárius átrendezésen. Ahogy a legtöbb használói javítást, ezt is a krisztusi adoráció problematikája eredményezi.

Hevesi Andrea megoldása a *Bölöni-kódex* szövegváltozatainak egyediségére és problematikusságára mindenképpen elegáns, de ha nincs adatolható lenyomata, előfordulhat, hogy az úzussal több filológiai problémát meg tudunk magyarázni, mint amennyit valójában okoz. Hozzá kell tennem mindehhez azt is, hogy egyáltalán az unitárius gyülekezeti szöveghagyományról is csak az 1616-os kiadás óta vannak fogalmaink, így ha azokat olvassuk rá egy esetlegesen korábbi szövegállapotra, sok lehetőséget kizárunk. Pláne, ha a mégoly képlékeny úzushoz fordulunk.

Ezért, mivel elképzelésünk is kevés lehet a *Bölöni-kódex* szövegeinek forrásáról, a legbiztosabb, ha a variánsait megpróbáljuk elhelyezni a szöveghagyományban.

Változat

Pap Balázs szintén szinoptikus olvasással bírta beszédre Újfalvi Imre 1602-es edíciójú énekeskönyvének néhány szövegváltozatát.²⁴ Skaricza Máté/Rimay János átszerkesztett versében lappangó unitárius hitelveket fedezett fel, Sztárai két verse és akrosztichonjaik esetében pedig gyanúsán azok a strófák maradnak

²⁴ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246.

el Újfalvinál, amelyek az antitrinitáriusok szempontjából kifogásolhatók. Így arra a megfontásra jut, hogy kellett léteznie 1602 előtt egy unitárius énekeskönyvnek, amelyet Újfalvi felhasznált saját kiadásához.

A *Bölöni-kódex* tartalmaz több olyan éneket, amelyek először 1602-ben Debrecenben jelennek meg nyomtatásban, de később az unitáriusoknál is feltűntek. Bogáti Fazakas Miklós *Mely hatalmas...* kezdetű 8. zsoltárfordítása például ilyen, amely meglepő egyrészt egy nyomtatást alig megért szerző esetében,²⁵ másrészt Bogáti felekezetiisége miatt. A zsoltár kevés fogást kínál magán, az 5. strófája viszont egészen beszédes, ha a kódex változata mellé tesszük Újfalviét (RMNY 886/1) és az 1616-os *Isteni dicsíreteket* (RMNY 983):²⁶

Bölöni-kódex, 130v	RMNY 886/1, 8r	RMNY 983, 204.
Nem mondhatja tehát az istentelen,	Nem mondhatja tehát az istentelen,	Nem mondhatja tehát az istentelen,
Csak ezt nézze, hogy sohul Isten nincsen,	Csak ezt nézze, hogy sohul Isten nincsen,	Csak ezt nézze, hogy sohul Isten nincsen,
Minden állat csak ő kéjén lött legyen,	Minden állat csak ű ké[j]én lött legyen,	Minden állat csak ő fejen lött legyen,
Csak történet, az mi esik emberen.	Csak történet, az mi esik emberen.	Csak történet, az mi esik emberen.

Az 1616-os unitárius nyomtatvány szerkesztője vagy szedője félreértette az adott helyet, és sajátos értelemet adott neki. Azonban a kódex és Újfalvi változata is együtt hozza a helyes alakot. Azt, hogy KG Újfalvi énekeskönyvéből dolgozott volna, vagy annak szöveg hagyományára támaszkodott volna, kizárja a tény, hogy a nyomtatványból kimarad a zsoltár 10. versszaka, míg KG-nál megjelenik.

A *Mostan, Ūristen, hozzád kiáltunk...* kezdetű ének 4. strófájában is akad olyan egyezés, amely alátámasztja Pap sejtését:

Bölöni-kódex, 7v	RMNY 886/1, 133v	RMNY 983, 510.
Mi szükségünkben téged keressünk, neked könyörögjünk.	Mi szükségünkben téged keressünk, neked könyörögjünk.	Mi szükségünkben téged keressünk, neked esedezzünk.

²⁵ Lásd e lapszámban Szatmári Áron tanulmányát!

²⁶ A szövegösszevetések során nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nyomtatványok minden esetben szerkesztettek, nem feltételezhetünk a forrásukat szolgálóan követő szerkesztőket sem Újfalvi Imrében, sem az unitárius énekeskönyvek szerkesztőiben.

Külön érdekesek azok az énekek, amelyek nem jelennek meg az unitárius hagyományban, ám Újfalvinál és a *Bölöni-kódex* KG által másolt szakaszaiban megtalálhatók. Pap Benedek *Ó én két szemeim...* incipitű, a 27. zsoltárfordítása csak kevés nyomtatványban látott napvilágot 1602-ig, csak a Bornemissza Péter-féle *Énekek három rendbe* (RMNY 513) énekeskönyvében tűnik fel 1582-ben, majd 1593-ban a bártfai énekeskönyvben (RMNY 713), viszont az unitárius forrásokból rendre kimarad. A *Bölöni-kódex*ben mégis helyet kapott, szervesen illeszkedve a zsoltárok közé. A változatok 6. és 8. versszakát kiemeltem, mivel tanulmányos mutációkkal találkozhatunk.

Bölöni-kódex, 123v	RMNY 886/1, 16r	RMNY 513, 256v	RMNY 713, 354.
Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak elmen- az te igazságodra,	Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak elmen- nem az te igazságodra,	Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak én mennem az te igazságodra,	Taníts meg engemet te igaz utaidra, Hadd lássak elmenem az te igazságodra,
Én ellenségim gonosz szándékokban Ne bocsásd szájokra.	Én ellenségim gonosz szándékokban Ne bocsásd szájokra.	Én ellenségim gonosz szándékokra Ne bocsásd ő szájokra.	Én ellenségemvel gonosz szándékjokra Ne bocsásd szájokra.
Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadot ,	Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadat ,	Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadot ,	Azért, ó én lelkem, ne bocsásd el magadat ,
Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadot , Majd meg fogod látni Uradnak jó voltát.	Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadat , Majd meg fogod látni Uradnak jó voltát,	Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadot , Meg fogod majd látni Uradnak jóvoltát,	Mit töröd, fárasztod nagy bánatban magadot , Most meg fogod látni Uradnak jóvoltát,
Csak ne hadd el magadot .	Csak ne hadd el magadat .	Csak ne hadd el magadot .	Csak ne hadd el magadat .

Az elírásokat és ejtésbeli megmásításokat nem gondolom lényeges adatoknak, csak úgy, mint a *Bölöni-kódex* másolás is motiválta variánsa esetleges elírásait és néhány esetben szótagszám-ingadozásait. Jelentős adatnak gondolom viszont a nyomtatványok esetében a szerkesztői vagy betűszedői változtatásokat. A 16. századi gyülekezeti énekek túlnyomó része nem kéziratos forrásból kerül a szerkesztőkhöz, hanem azok a már meglévő nyomtatott anyagból dolgoznak. Újfalvi előszava szintén ezt támasztja alá, mint ahogy az énekeskönyvek szinopti-

kus összeolvasása is. Így a hagyományozódás (és szövegkritikai szempontok) miatt kiemelt szerepe van a nyomtatványok szövegváltozatainak.²⁷

A fenti példán az tűnik elő, hogy a *Bölöni-kódex* és Újfalvi énekeskönyvének variánsa áll legközelebb egymáshoz, a legtöbb közös érdemleges eltérésük nekik van. Az *Énekek három rendbe* változata olyan pontokon módosul, amelyek arra engednek következtetni, hogy más nyomtatványhoz lehetett köze KG-nek („én mennem” / „Meg fogod majd látni”), és a bártfai változat sem befolyásolhatta („Most meg fogod látni”).

Az, hogy Újfalvi több változata KG lehetséges forrásához áll legközelebb, alátámasztja Pap meglátását, miszerint a szerkesztő egy 16. századi unitárius énekeskönyvből dolgozott. Innen kerültek gyűjteményébe a Pap által felsorakoztatott zoltárfordítások (Balassi, Rímay, Bogáti és Sztárai egyes művei) és a fentiek alapján valószínűleg több gyülekezeti ének is.

Összesítve: KG szövegváltozatai az unitárius hagyományba illeszkednek, azonban egy korábbi állapotot tükröznek, mint amiről eddig fogalmaink voltak. Bizonyos énekei alátámasztják azt a feltételezést, hogy Újfalvi Imre forgathatott unitárius nyomtatványt 1602 előtt.

Úgy egészíteném ki Pap Balázs sejtését, hogy a *Bölöni-kódex* keletkezése, struktúrája, szöveganyaga és variánsai egy 16. századi unitárius gyülekezeti énekeskönyvet feltételeznek.

Néhány kapaszkodó

Ha időben szeretnénk elhelyezni ezt az énekeskönyvet, csak annyi fogódzónk van, amennyit a *Bölöni-kódex* szövegei adnak. Mivel a kódexet 1615–21 között másolták, szövegeinek más 16. századi forrásból nem ismert részét 17. századiként jegyzi a szakirodalom. Ám erre egyik szöveg kolofonja vagy címe sem utal, és ez elbizonytalanító. Az unitárius énekeskönyvek új szövegeit is mind 17. századinak ismerjük, kivéve azokat, amelyek szerzetesi körülményeiről van tudomásunk, mint például Bogáti Fazakas Miklós zoltárparafrazisairól vagy Balassi Bálint szövegeiről. A *Bölöni-kódex* énekei közt nincs egyetlen bizonyíthatóan 17. századi sem.

Azok a gyülekezeti énekek segíthetnek a *post quem*et kijelölni, amelyek más felekezetek használatában is voltak. Ezek nagy része Huszár Gálétól kezdve az összes 16. századi énekeskönyvben helyet kapott, de két ének esetében elmond-

²⁷ Szemben az RMKT-sorozattal, ahol a kéziratok többször prioritást élveznek a forrássukként feltüntetett nyomtatványokkal szemben.

ható, hogy először az 1593-mas bártfai nyomtatványban jelentek meg. Az *Ébredjél fel, világ, bűneidből...* és az *Uramisten, ki ígértél oltalmat...* tehát 1593 utánra helyezi a kódex forrását.²⁸

Toroczkai Máté 1601-re keltezett kéziratos graduálja minden valószínűség szerint az 1616-os unitárius gyülekezeti énekeskönyv előmunkálatának tekinthető,²⁹ amelyet már püspökségének első évében megrendelt.³⁰ A *Bölöni-kódex*ben két szöveget találni, amelyek graduális használatra utalnak (175r-180v). Egy kotás (!) *Te deum*-töredék, az unitárius forrásokból ismert, *Téged, Isten, dicsérünk...* kezdetű, és a már említett, *Jövel örök Atyaisten...* kezdetű pünkösdi énektöredék. Egymás mellett, a kódex legvégén helyezkednek el, KG rendezetlenebb írásával. Sajnos töredék voltuk nem elegendő ahhoz, hogy biztosan állíthassuk, hogy valaha tartalmazott graduált, de nem is kizárható, így a későbbiekben nem foglalkozhatok vele külön szerkezeti egységként. Az sem kizárható, hogy akár a temetési énekeskönyvet, KG egy külön kiadott graduált is lemásolt a kódexbe.

Minden esetre Toroczkai határozott törekvései graduáljának elkészítésére, majd annak felhasználása az 1616-os énekeskönyvben vitathatatlanok. Ha létezett is unitárius graduál korábban, mindenképpen megreformálta azt, így 1601 előttre kell valószínűsíteni az általam tárgyalt énekeskönyv kiadását.

Ha az énekeskönyv szerkezetét rekonstruálni szeretnénk, elsősorban KG ívfüzeit kell sorba állítanunk a másolás meglévő dátumai szerint. Ezeket persze ki kell egészíteni azokkal az ívfüzetekkel, amelyekben nem szerepel évszám, sorrendjükre csak a szerkezeti egységekben elfoglalt helyük alapján következtethetünk. Fontosnak tartom leszögezni, hogy a *Bölöni-kódex* alapján a szövegblokkok sorrendiségét talán megállapíthatjuk, de a szövegek esetében ez nem mondható el. Ahogy az első táblázatban is látszik, a zsoltárok nem számuk alapján rendeződnek, mint az 1616-os unitárius nyomtatványban, de nem is ábécérendben vannak, mint az 1632-esben. Az egyéb gyülekezeti énekek esetében sincs semmiféle rendszer, hiába is keresnénk. Ez kétfelől magyarázható. Egyrészt nem zárható ki, hogy forrásának sem volt következetes sorrendje, de azt gondo-

²⁸ A szövegváltozatok összevetésénél nyilvánvalóvá vált, hogy a *Bölöni-kódex* forrása biztosan nem lehetett forrása a bártfai kiadásnak, inkább fordítva.

²⁹ Erről bővebben: ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNY 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 280–286.

³⁰ BALÁZS Mihály, „Toroczkai Máté pályája”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8, 201–230 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2016), 216–217.

lom, ez nehezen védhető álláspont egy gyülekezeti énekeskönyv esetében, pláne, ha az erős szerkesztői hajlamukról híres unitáriusokról van szó.

A másik lehetőség, hogy KG keverte meg forrásának sorrendjét. Ezt indokolja a hordozó okozta terjedelem, mivel ívfüzetekre másol, és ez befolyásolja, hogy hány strófa fér el a lapjain. Ugyanakkor forrásának szerkezeti egységeit követi, címmel látja el őket. Stoll Béla is megpróbálta rekonstruálni a kódex szerkezetét a másolási évszámok és az 1616-os énekeskönyv szerkezete után,³¹ azonban, ahogy láthattuk, aligha lehet ez a nyomtatvány kódexünk forrása.

KG datálása néha egészen tág: a napra pontos másolási idő és csupán az „1616” egyaránt előfordul nála. Az énekeskönyv kezdetét így nehéz meghatározni, mivel a temetési énekek utolsó, 1616. január 6-án másolt énekével zárul, a következő konkrétabb dátum a gyülekezetiéket esetében pedig 1616. január 25. Egy dolog lehet ebben kapaszkodó. KG utolsó temetési énekének (*Bizontalan voltát világ állapotjának...*) utolsó versszakai a 72v-n helyezkednek el. A következő oldalon BJZ írása követi, de a kódex összekötésénél figyelmen kívül hagyták a 72v-n szereplő díszes őrszót: „Bocsásd meg”. Egyetlen ilyen kezdetű ének helyezkedik el a kódexben, de az a 105r-n, Balassié. Ha a kódex csonkaságával számolunk, nem zárható ki, hogy az őrszó egy elveszett ének kezdősorára utalhatott, viszont a tintahasználat segít eldönteni a kérdést. A 105r-n Balassi versének címe fölött egy nagyobb cím szerepel: *Isteni dicséretetek*. Kétféle tintát (piros, zöld) is használt KG a cím és a szöveg díszítésére, amelyek először a temetési énekek utolsó darabjánál jelennek meg (72v), és nagyobb kihagyás után a 105r-n tűnnek elő újra.

Az őrszó és a tintahasználat együttesen már elég ok arra, hogy Balassi *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű versét a gyülekezeti énekek kezdőversének gondoljuk, és az 1593–1601 között kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyvet *Isteni dicséretetek* címmel aposztrofáljuk.

Balassi versét Újlaki Péter *Uramisten, miért bocsátál reám...* kezdetű zsoltárparafázisa követte, amelynek csak a címe és az őrszava maradt meg, mivel BJZ a szöveg helyére írt. A szöveg meghatározásához az őrszón túl a 107r bal széle adott támpontot, mivel látszik egy kitépelt lap, amelyen felismerhető, hogy a szöveg 3. strófája S-sel, 4. pedig A-val kezdődött, csakúgy, mint Újlaki szövegében, és 15 strófás terjedelme is beleilleszkedik a csonkulás okozta hiányba. Újlaki zsoltárát pedig a zsoltárok követik, így nincs okunk a későbbi hagyomány felől első szerkezeti egységként az alkalmi énekeket gondolni. A datálások, az ívfüze-

³¹ STOLL B., *Az unitáriusok költészete*, 535.

tek és a szerkezeti egységek szellős következetessége alapján ilyen sorrend állítható fel:³²

1. zsoltárok (105r-174v)
2. szertartási énekek (81r-104v)
3. vegyes énekek (5r-10v, 11r-17v, 18r-23v, 32r-32v)

A szerkezet nagyjából egyezik a Stoll által felállítottal (és az 1616-os énekeskönyvével), csak a blokkok sorrendje más. Azt sem lehet kimondani, hogy a szerkezeti egységek vegytisztán csak olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek oda valók. Ezek a tematikus vagy szerkezeti elcsúszások fakadhatnak KG válogatásából vagy másolásának apróbb következetlenségeiből.

Lehetőségek

A szakirodalom és az egyháztörténet³³ sem szűkölködik a 16. századi unitárius énekeskönyvek vízióiban. A forrásunk esetében leszűkíthetjük a vizsgálódást 1593 és 1601 közé. Enyedi György püspököt 1597-ben Várfalvi Kósa János váltotta, aki 1601-ig működött, egyikük alatt jelenhetett meg a *Bölöni-kódex* változatában található énekeskönyv.

Enyedi 1594-ben, CXV. prédikációjában emleget egy nyomtatványt: „Ám mostan az könyvnyomtató egynéhány szép dicséretet külön kinyomtatott az imádságokkal együtt, kikkel mostan szoktunk élni. Sokan vadnak az hallgatók közül, kik írást értnek, egynéhány pénzeket ne szánják, vegyenek benne, és velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak.”³⁴ Kanyaró Ferenc lábjegyzetben ezt fűzi az idézet helyhez: „Várfalvi Kósa János, kolozsvári pap és Enyedit 1597-ben felváltó püspökünk szerkesztette e kis énekeskönyvet. Fogott is rajta a hathatós ajánlat, mert sem ez énekeskönyvből, sem a vele egy időben kiadott catechesisből és imádságos könyvecskéből nem maradt fenn korunkra egyetlen

³² Balassi kezdőversét az egyszerűség kedvéért a zsoltárokhoz sorolom, azokkal egy ívfüzetben helyezkedik el. Rekonstrukciómban nem veszem figyelembe BJZ betoldásait.

³³ KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, fordította MÁRKOS Mihály, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005).

³⁴ Bővebben: KANYARÓ Ferenc, „Enyedi György unitárius püspök beszéde”, *Keresztény Magvető* 35, 1. sz. (1900), 30–40.

példány sem.”³⁵ A megállapításának adathozható alapja nincsen, az viszont bizonyos, hogy a 17. században többször kiadták Várfalvi Kósa kátéját.

Zoványi Jenő is tudni vél Várfalvi Kósa 1590 körüli *Ájtatos isteni dicséret*ek című énekeskönyvéről, amellyel egyszerre kiadott egy imádságoskönyvet és egy kátét is.³⁶ Sőt, úgy sejtí, hogy a nyomtatvány Dávid Ferenc énekeskönyve nyomán készült, de adatokkal ő sem szolgál.

Az Enyedi-prédikáció, és így az általa emlegetett kiadás is 1594-es, a *Bölöni-kódex* legkésőbbi datált verse pedig 1593-mas, így nem kizárt, hogy KG forrására utalt a püspök. Azonban az *egynéhány* szó kétszeri használata Enyedi idézett mondataiban elbizonytalanító, mivel egyaránt használja mennyiségjelzőként a nyomtatványban szereplő énekek számára és az énekeskönyv alacsony árára.

Mindezekkel együtt a rendelkezésünkre álló adatok még nem elegendőek ahhoz, hogy a szerkesztői vagy datálási kérdéseket eldöntsünk rájuk alapozva.

Tanulságok

A *Bölöni-kódex* nem nevezhető tipikus forrásnak. De csonkaságából, szokatlan másolói sajátosságaiból, a duktus többféleségéből és érthetetlen szerkesztéséből adódó problémái miatt következtethetünk a hordozóhasználatra és a másolói gyakorlatra. Ezekből adódik az is, hogy forrásairól kevesebb megállapítást lehet tenni. Annyi azonban kimutatható, hogy KG egyik forrása egy 1593–1601 között kiadott unitárius énekeskönyv. A nyomtatvány, illetve teljes szöveganyagának elhelyezése a 16. századi nyomtatott hagyományban fontos, további kutatásokat igényel.

³⁵ Uo., 38.

³⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerkesztette LA-DÁNYI Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), hozzáférés: 2018.02.17, <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3>.